

**QIPSHAQBAY MÁTMURATOVTIŇ «TERBENBES»
ROMANINDA «AWIZ» KOMPONENTLI
SOMATIKALIQ FRAZEOLOGIZMLERDIŇ
BERILIWI**

*Qizlargul Mámbetalieva, Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
institutı 2-kurs tayanış doktorant*

**QIPCHOQBOY MATMURODOVNING
«TERBENBES» ROMANIDA «OG‘IZ»
KOMPONENTLI SOMATIK
FRAZEOLOGIZMLARNING BERILISHI**

*Qizlargul Mambetalieva, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika institute 2 kurs tayanch doktoranti*

**IN THE NOVEL "TERBENBES" BY QIPSHAQBAY
MATMURODOV, THE ISSUANCE OF SOMATIC
PHRASEOLOGISMS WITH A "MOUTH"
COMPONENT WAS PUBLISHED**

*Qizlargul Mambetalieva, The Nukus State Pedagogical institute
named after Ajiniyoz 2 course base doctoral student*

**В РОМАНЕ КИПШАКБАЯ МАТМУРОВОДА
"ТЕРБЕНБЕС" БЫЛА ОПУБЛИКОВАНА
ПОДБОРКА СОМАТИЧЕСКИХ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ "РОТ"**

*Кизларгуль Мамбеталиева, Нукусский государственный
педагогический институт имени Аджинияза докторант
базового курса 2*

<http://Username:qizlargul.mambetalieva@ndpi.uz>

Annotatsiya: Ushbu maqolada manba sifatida Q.Matmurodovning «Terbenbes» romanidan foydalanildi. Somatik frazeologizmlar ya'ni, o'giz komponentli somatik frazeologizmlarning qo'llanishdagi xususiyatlari haqida muhokama qilindi. O'giz dominantli frazeologizmi bilan insonning his-tuygulari, va uning xarakterini harakatlari bilan ochib berishda asosiy rol hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Frazeologizm, somatik frazeologizmlar, dominantli somatizm, madaniyat, urf-odat, roman.

Аннотация: В статье в качестве источника используется роман К. Матмуратова «Тербенбес» и анализируются различия в употреблении соматических фразеологизмов с новыми устными компонентами. Единый рот играет важную роль в передаче внутренних переживаний человека через его доминирующую фразеологию, его действия.

Ключевые слова: Фразеологизм, соматические фразеологизмы, доминантный соматизм, культура, обычья.

Annotation: The article uses the novel "Terbenbes" by K. Matmuratov as a source and analyzes the differences in the use of somatic phraseologisms with new oral components. A single mouth plays an important role in the transmission of a person's inner feelings through his dominant phraseology, his actions.

Key words: Phraseologism, somatic phraseologisms, dominant somatism, culture.

Kirisiw. Frazelogizmler – hár bir xalıqtıń mádeniyatınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan bay ǵáziyeleriniń biri bolıp sanaladı. Xalıqtıń mádeniyatı menen tariyxın ózine sińdirgen usı obrazlı sóz baylıqları ata-babalarımızdan ásirdeń-ásirge biybaha miyras retinde dawam etip, búgingi kúnde frazeologiya til biliminiń jeke tarawına aylanbaqta. Frazelogizmlerdiń quramında xalıqtıń salt-dástúri, mádeniyatı, milliy sana-sezimi, bay tillik tariyxıy kóshirmeleri menen birge inanım, isenimleri, bolması sáwlelenip, hár tárepleme ilimiy jaqtan izertlew talap etedi. Sol menen birge, sońǵı jılları lingvistikada frazeologizmlerge degen qızıǵıwshılıq ulıwma artıp barmaqta.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar. S. Shınnazarova: « Somatikalıq frazeologizmlerdiń júzege keliwinde eń dáslep etnolingvistikalıq faktorlar belgili xızmetti atqaradı. Sebebi, frazeologizmlerde xalıqtıń milliy ózgeshelik belgileri óz kórinisine iye. Sonlıqtan da, somatikalıq frazeologizmlerdi, ásirese onıń lingvomádeniy tárepi barmılla ilimpazlardı dıqqatın tartıp kelgen»- dep [7.86] ayıp ótken

Qaraqalpaq tilinde kórkem shıǵarmalar tili frazeologizmlerge oǵada bay. Sebebi, hár qanday jazıwshı shayır bolsın óziniń dóretken shıǵarmaların qunlı hám mazmunlı, oqıwshı kewlinen máńgi jay alıwı ushın frazeologizmlerden kórkemlew quralı sıpatında paydalanadı. Somatizmler kórnekli dramaturg Q.Mátmuratov «Terbenbes» romanında da[4] adam dene músheleriniń bir bolǵan «Awız» dominant menen kelgen frazeologizmlerdi oǵada sheber qollana bilgen. Kórkem shıǵarma tilinde «awız» komponentli somatizmler menen kelgen frazeologizmler kórkemlik, obrazlılıq máni beriwshi qurallardıń biri sıpatında paydalanıladı. Solay etip, somatikalıq frazeologizmlerdi jumısımız barısında lingvokulturologiyalıq jaqtan sholıw jasap ótemiz:

Nátıyjer hám dodalaw. «Awız» komponentli somatikalıq frazeologizmlerge xalıqtıń mádeniyatı sonıń menen birge salt-dástúrine misal

boladı aladı. Misalı: «Qurı tabaqqa pátiya júrmeydi, qurı qasıq *awız jırtadı*» degen, ol jaǵı qalay bolar eken shıraǵım, túsineseń-ǵo! (Terbenbes 242-b) úrp-ádetlerge kóre, kelinlerge tabaq beriw dástúri bar bolıp, bunda awqatlanıp bolǵannan keyin jası úlkenler pátiya islep, kelinlerge sarqıt beredi yaǵnıy tabaq beriledi. Bunnan belgili kelinlerge tabaqtı bos qılıp beriwge bolmaydı, qasıqqa ilingendey tamaq qaldırıw kerek degen mánisin bildiredi.

Qastı-ǵárezi, Aybiyke menen tillesiw hesh bolmasa qız jeńgesi Aymerekeni kórip, onıń *awızın iyiskew*. (Terbenbes 196-b) Bunda sinap kóriw, qıyalın bilmekshi bolıw ǵap alıw sıyaqlı mánilerin bildirip tur.

Olarǵa qalay *awız salsın*, erbiyisken jas sozaq-seksewildiń japıraǵın jalmap, shaqaların shaynap kórip edi, - yaq, záhár bunday bolmas!!! (Terbenbes 9-b) Misaldaǵı «awız salıw» frazeologizmi joq qılıw, qatardan shıǵarıw mánilerinde kelgen. Jáne de QTTS 1 tomıǵında [3.122] «awız salıw» tislew, umtılw, julıp alıp, ekinshi birewge orınsız urısıw degen mánileri de bar.

«Aǵası Hákimniń oǵın óshirmedi, inilerin xalıq qatarına qostı» dep tolıq *awız toltırıp aytıwǵa* boladı. (Terbenbes 137-b) Bundaǵı «awız toltırıp aytıw» frazeologizmi tiykarınan, maqtanıw degen máni menen birge adamnıń minez-qulqın unamsız tárepin maqtanshaqlıq, sútxorlıq mánilerin ashıp beriwde qollanıladı.

Toydıń qızıǵınan keshigip qalıp *awız pisken* Ámet búkir, ortadaǵı ǵıjlap turǵan tomarǵa alaqańın tosıp... (Terbenbes 131-b) Bundaǵı «awız pisken» frazeologizmi pánt jew, aldanıw degen mánilerdi bildirse, xalıq arasında «awız kúygen qatıqtı da úplep ishedı» degen naqıl mánisi de usıǵan únles.

Xalıq dep, xalıq ushın isleymen, aǵa! – dep Arzimbettiń ózi qatarlı bolsa da, *awız-awızına juqpay* «aǵalap» juwqıladaǵanı Lepeske jaǵnıqramasa da «xalıq ushın » degen lebizi onı isendirgendey boldı. (Terbenbes 241-b) Bunda frazeologizm kóp sóyleytuǵın degen mánini bildirse, oǵan *awız bir tınbaw* frazeologizmi variant bola aladı. Bunday

frazeologizmlerdi insannıń minez-qulqın is-háreketi arqalı beriwde yaǵnıy adamnıń kóp sóylew is-háreketi menen kórsetiledi.

Men bilemen onı, bolmasa nege kesheden berli *awzına qum quyıp*, dım úndemeydi. (Terbenbes 26-b) «*Awzına qum quyıw*» frazeologizmi J.Eshbaevtıń sózliginde: [1.47] sóylemew, úndemew, sóyletpew, úndetpew sıyaqlı mánileri berilgen.

«Usınday úyi túwe, qoymasına da qulıp urmaytuǵın hámme ózimdey» dep isenetuǵın, *awzın ashsa ókpe-jüregi teńdey kórinetuǵın* xalıqqa da úsiytip!? (Terbenbes 94-b) Bunda «awız » komponentli somatikalıq birlik «ókpe» hám «jürek» komponentleri menen birge qollanılǵan. Tiykarınan, adamlardıń aq kókirek, ańqılda, sumlıǵı joq minezin ashıp beriwde qollanıladı.

Er adam hám hayal-qızlarǵa baylanıslı paydalanılatuǵın frazeologizmlerde de olardıń unamlı hám unamsız kelbeti kórinedi. Ayırım somatikalıq frazeologizmler kóbirek hayal-qızlar tilinen qollanılǵanın kóriwimiz múmkin. Ásirese, bunday jaǵdaylar shıǵarma qaharmannıń tiykarǵı obrazın ashıp beriwde áhmiyetli rol oynaydı. Mısalı: Náresteniń izinshe-aq baqırǵan dawısı esitken adamnıń jeti júyesinen ótip ketetuǵın kelini «atam bar eken-aw, namaz oqıp otır eken-aw», demesten, uyat joq, balasınıń sıyraǵınan súyrep, «*awzına aq iyt kirip, qara iyt shıǵıp*» alıp ketti. (Terbenbes 172-b) bunda « urısıw, jaman sózlerdi aytıp baqırısıw, ġargaw» [1. 17] mánisindegi frazeologizm qaharmannıń xarakterin ashıp beriwge xızmet qiladı, jáne de onıń minez-qulıqtaǵı, awız jaman, patas, turpayı hayal ekenligin kórsetip beredi. [8. 85]

«Bay izlep baratır » deydi *awız bos* birewler. (Terbenbes 50-b) Bunda berilgen frazeologizm awızında sóz turmaytuǵın, kóp sóyleytuǵın, ósekshi degen mánilerin bildirip, adamnıń minez-qulqın is-háreketi arqalı ashıp beriwde qollanıladı.

Sebebi, el biylegen biyeleriniń *awız bir* emes edi. (Terbenbes 5-b) Mısaldaǵı *awız bir* frazeologizminiń tiykarǵı mánisi wádelesiw, kelisip alıw, sırlas bolıw mánilerin menen keledi, biraq joqarıdaǵı mısalda bolsa bolımsız máni bildirip tur.

Xalıq dep, xalıq ushın isleymen, aǵa! – dep Arzımbettiń, ózi qatarlı bolsa da, *awız-awzına juqpay* «aǵa» lap juwqılǵanı Lepeske jaǵnıqıramasa da «xalıq ushın» degen lebizi onı isendirgendey boldi. (Terbenbes 241-b) Bunda,

Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar: [5.17] *awız-awzına juqpay*- kóp sóyledi, mıjıdı degen mániste berilgenligin kórsetedi. *Awız-murnıdı bılshıtpay* otır jónine, gúm bol, osharıl! (Terbenbes 146-b)

Bundaǵı frazeologiyalıq máni – pámsiz sóz, ne bolsa sonı sonı aytıw, mazmunsız sóylew mánilerinde kelgen.

Awzına qarap sóyle, aja-ǵaa! (Terbenbes 147-b) bul mısaldaǵı frazeologizm itibar menen, oylanıp sóylew semaların bildirip tur.

«Óz úyim – ólen tósegim» degendey, ózge jer *awzınan pal aǵızıp*, átkónshekke salıp shayqap otırsa da kindik qanıń tamıp, jetilgen óz oshaq basına hesh nárese jetpeydi. (Terbenbes 42-b) *Awzınan pal aǵızıp* frazeologizmi mol-kóshilik, barlıq sharayattı jaratıw mánisinde jumsalǵan.

Apa, onda sizler sóylesip otıra berin, men oshaqqa dúmshe qoyıp keleyin, - baydıń *qurı awız* ketejaqlıǵınan qısınıp, ǵapke Jaqsımurat suǵılastı. (Terbenbes 222-b) Mısaldaǵı *qurı awız* frazeologizmi hesh nárese jemesten ketiw, awqatlanbay ketiw mánilerin bildirip kelgen.

- Qutqaradı, jası ullı...

- *Awzına may*, ilayım! Sizler jassız-ǵoy, mıń aytqan menen de jassız. 49-b.

Joqarıdaǵı mısalda kelgen frazeologizm qaraqalpaq tilinde birewge aytqan pikiri ya jańalıǵına, jaqsı niyetine tilekles bolǵan jaǵdayda onı qollap-quwatlaw maqsetinde *awzına may* somatikalıq frazeologizmi etiket sóz xızmetinde qollanılsa, al qazaq tilinde bolsa, *awzına may*, astına tay variantları qollanılardı dep keltirip ótken. [6.362] Al, ulıwmalıq mánisi bolsa aytqanıń kelsin, degeniń bolsın mánilerin bildiredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, hár bir jazıwshı frazeologizmlerden paydalanıwda ózine tán ózgeshelik hám stil dóretdi. Kórkem sóz sheberi Q.Mátmuratov «Terbenbes» romanında somatikalıq frazeologizmlerdi ekspressivlik mániniń kúshliligine qaray sheber qollana bilgen. Maqalada keltirilgen awız dominantlı somatizmi menen keletuǵın frazeologizmler shıǵarmada oǵada ónimli qollanılǵan. Jáne de buǵan qosımsha retinde, Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlardıń miynetinde [4.16] 195 den aslam awız komponentli somatikalıq frazeologizmlerdiń túsindirgesi keltirilgen.

Demek, somatikalıq frazeologizmlerdi kórkem shıǵarmalarda, qaraqalpaq folklorında poeziyalıq qatarlarda jiyi qollanılardı. Házirgi waqıtta

qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmlerdi hár túrli aspektlerde izertlew xalıqtıń milliy mádeniyatınıń uzaq ásirlik tamırın, tilde óz sáwleleniwı menen saqlanıp qalǵanlıǵın ańlawǵa tiykar boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler sózligi. – Nókis.: «Ilimpaz», 2023, 17-b.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзligи. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985. – Б. 47.
3. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзligи. I том. Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1982. – Б. 122.
4. Mátmuratov Q. Terbenbes – Nókis.: «Qaraqalpaqstan», 2023, 320-bet.
5. Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөзligи. – Нөкис.: «Qaraqalpaqstan», 1985. – Б. 117.
6. Shinnazarova S. Túrkiy tillerde somatikalıq frazeologizmlerdiń salıstırmalı analizi «Jańa Ózbekstan - Úshinshi renessans» uranı astında xalıqaralıq bilimlendiriw standartlarına tiykarlangan oqıw materialların úzliksiz bilimlendiriw sistemasına keń en jaydırdı optimallastırıw» temasındaǵı Xalıqaralıq ilimiy – teoriyalıq konferenciya materialları. 2023, 113-114 b.
7. Шынназарова С. Соматикалық фразеологизмлер – лингвокультурологиялық бирликлерден бири. «Ilim hám jámiyet» журн. 2023, (№3)86-бет.
8. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинің фразеологиясы хэм оны изертлеўдин гейпара мәселелери (Илимий мақалалар топламы). –Ташкент, «Taffakur avlodi», 2020. 85-б.

